

A MORFOLÓGIA OKTATÁSÁNAK AKTUÁLIS PROBLÉMÁI

M. KORCHMÁROS VALÉRIA

A cím ne riasszon meg senkit, a morfológia oktatásának nem az oktatáspolitikailag aktuális gondolataival akarok foglalkozni – ez semmiképp sem illenék ilyen alkalomhoz. Néhány, az oktatás számára tisztázandó elméleti kérdést gyűjtöttem össze egy kis ünnepi csokorba, hogy ezzel köszöntsem azt, aki engem egykor a nyelvtudomány kertjébe először bevezetett. Bizonyára már ő maga sem emlékszik rá, de nekem mindig kedves emlék marad az első találkozásunk: tagja volt a bizottságnak, amely engem erre az egyetemre felvett. Az már természetes következmény volt, hogy a következő években annyi mindent tanulhattam tőle – nyelvészetből is, emberségből is. Köszönet érte. S mivel én csak egyike vagyok a magyartanárok sokaságának, akik ünnepeltünknek az egyetemen töltött évtizedei alatt részesülhettünk a tanítványai iránt mindig felelősséget érző, halk szavú, de hatékony pedagógus oktató és nevelő munkájának gyümölcseiből, köszönet mindezt az ő nevükben is, akik most nem lehetnek itt.

1. A morfológia aktuális kérdései között első helyre kívánczik, hogy mi is morfológia helye a grammatikában. Az 1998-ban napvilágot látott Új magyar nyelvtan definíciója szerint „az alaktan a szó szerkezetével foglalkozik (187); az *alaktan* és a *morfológia* szót az általános gyakorlatnak megfelelően egymás szinonimájaként használja. Miután több elvi lehetőséget is számba vesz a morfológia elhelyezésére egy egységes nyelvléírásban, arra a végeredményre jut, hogy legmegfelelőbb úgy tekinteni az alaktant, mint ami „teljes egészében a szótár része” (188).

Én úgy látom, hogy a helyzet éppen fordított. Nem a morfológia része a „szótár”-nak, hanem a morfológiának része a szóval foglalkozó lexika, lexikológia. Világosan elhatárolhatók ugyanis a nyelvi állománynak és az ezt kutató tudományterületeknek az egymást követő szintjei. Erre a felismerésre már Ries és Gombocz nyomán, de javított formában Papp István is eljutott. Gombocz még úgy látta, hogy a nyelvtannak három szintje van: a hang, a szó, a szókapcsolat. Ezt Papp István úgy korrigálta, hogy rámutatott: míg a hang és a szó között valóban minőségi különbség van, mert a szóban mindig ott a jelentés is, a szókapcsolat nem jelent ilyen minőségi ugrást, viszont a mondat igen; mégpedig azért, mert a mondatban a szóhoz és a szókapcsolathoz képest is megjelenik egy újabb fontos megkülönböztető mozzanat: a közlési szándék a beszélő részéről (230). Akkor viszont pontosan meghúzhatók a territóriumok határai: mindaz a nyelvi jelenség, amely nem pusztán hangzás, hanem jelentéskomponense is van, a morfológia hatókörébe tartozik mindaddig, amíg nem válik közleménnyé: ott átveszi a „felügyeletét” a mondatban.

E két határ közé eső területen azonban nem a szó az alapegység, hanem a morféma, amelyet szóelemként is szoktunk emlegetni, de pontosabban jellemzi a szempontunkból kiemelendő jelleget a „*nyelvi jel*” megnevezés. A morféma a nyelv legkisebb jelentéssel bíró egysége, ennek vizsgálata a morfológia feladata. Mivel a morfémát alak és jelentés együttesen alkotja, jellemzése, osztályba sorolása megkívánja mindkét komponens vizs-

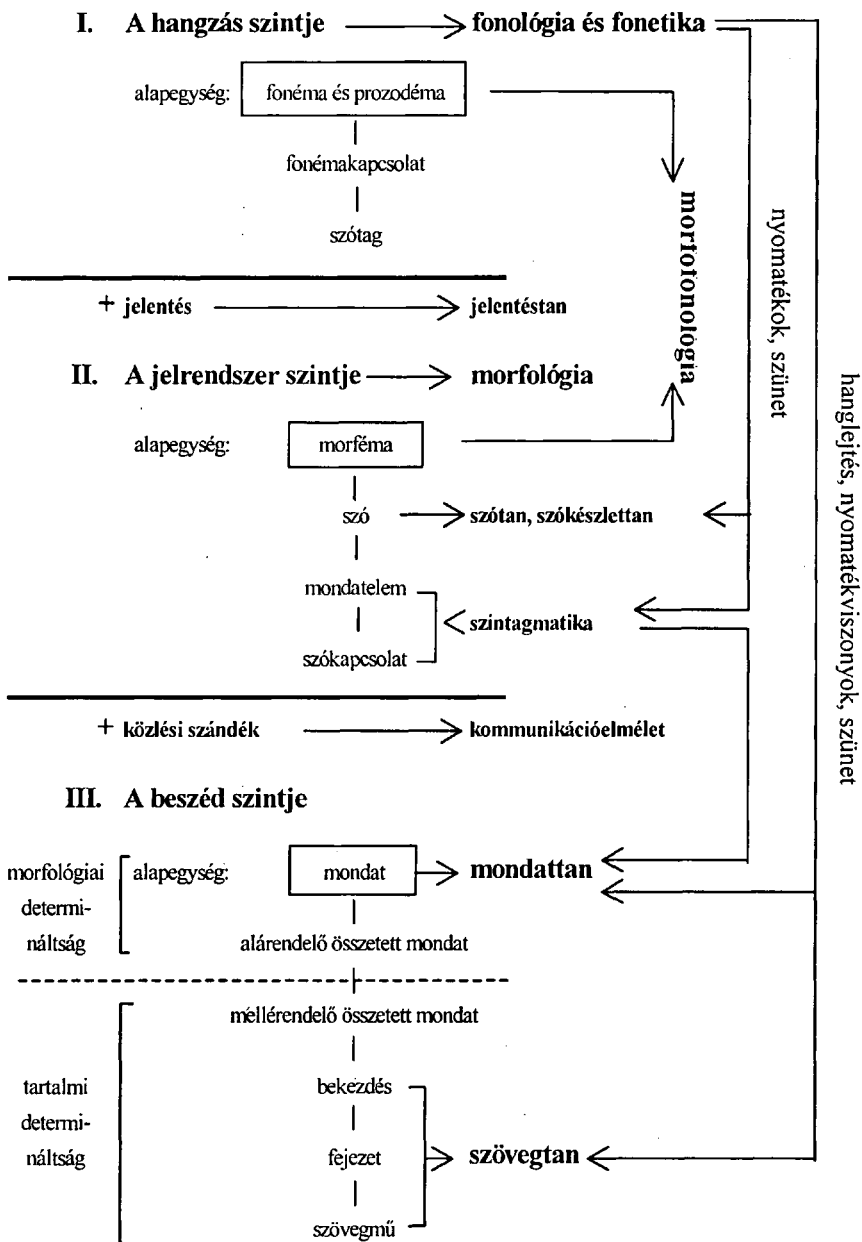
gálatát; a morfémaak egy része a „szabad morfémaak” osztályába tartozik: ezek már szavak: szótári egységek, vagyis lexémák. A morfémaak jellemzésekor fontos szempont a kapcsolódási szabályok feltárása; a morfémaakapcsolatok bizonyos fajtái ugyancsak szónak minősülnek, gyarapítják a lexémák állományát. Más típusú kapcsolatok olyan nyelvi egységeket alkotnak, amelyek formája a mondatban betöltendő szerephez alkalmazkodott (glosszémák, e terminusnak a Deme László-féle definíciója szerint, vö. 82. old.), ismét más együttesek pedig különféle szintaktikai értékű szókapcsolatokká szerveződhetnek. A felsorolt morfémaakomplexumok vizsgálatával – legyen az bármily terjedelmes szöszervezetbokr vagy -lánc –, mindaddig nem kell átlépnünk a morfológia határát, amíg meg nem jelenik egy beszélő, s megnyilatkozásával mondatná nem avatja őket. Az, hogy az egymás mellé állított morfémaak milyen tulajdonságaik révén és miként képesek ilyen vagy amolyan típusú szóvá, glosszémává vagy szókapcsolattá szerveződni, épp úgy a morfológia kompetenciájába tartozik, mint amilyen természetes az, hogy a fonémák kapcsolódási tulajdonságai következtében keletkező szótagokat is a fonológia tárgyalja.

2. De ha már itt tartunk: egyáltalán mi is az a szó, aminek szerkezetével az alaktan foglalkozzék? Ez is azok közé a kérdések közé tartozik, amelyeket manapság újra érdemes átgondolnunk.

A tudományos szaknyelvektől elvárjuk, hogy egyértelműen definiált fogalmakban gondolkozva, azokat pontosan azonosító terminusokkal jelöljék. Ehhez képest az Új magyar nyelvtan azt mondja ki, hogy „az alaktanban többféle szófogalomra lesz szükségünk”. Be is vezet négyet (vö. i. h.). „Morfológiai szó”-nak tekintendők például a *láltam volna* és a *rántott hús* alakok, általában „az összetételek [...] függetlenül attól, hogy egybe vagy külön írjuk őket” (? – eddig úgy tudtuk, A magyar helyesírás szabályai is következetesen azt tanítja, hogy az összetételeket mindig egybe kell írni...), a „fonológiai szót” definiálva viszont kirekeszti a szóságból az *asztalláb* típusú összetett szavakat és az igekötős igéket. „Szintaktikai szó” a szerző, Kiefer Ferenc megfogalmazása szerint „minden olyan alakzat, amelynek belső szerkezetét mondattani szabály nem változtathatja meg”, tehát nem szavak ebben az értelemben sem az igekötős igék. Kérdésem: szintaktikai szó-e ezek szerint minden minőségjelzős szerkezet? Hiszen elemeinek sorrendjét éppúgy nem változtathatja meg mondattani szabály, mint a könyvben példaként bemutatott *szép+ség+e+i+m* „szintaktikai szó”-ét. A „lexikai szó” alakulásának egyetlen feltétele az alakzat „lexikalizálódása”, s ennek megfelelően „lexéma” lehet egy képzett szó, egy összetett szó, egy szöszervezet [...] vagy egy mondat”, de nem minősül lexémának sem a képzett, sem az összetett szó, ha „nincs olyan jelentéseleme, amely ne lenne levezethető alkotóelemeinek jelentéséből”.

A „szó” definiálásában ilyen módon érvényesített négyféle vizsgálati szempont nemhogy egy egységesebb, pontosabban körülírt szófogalmat eredményezne, ellenkezőleg: fellazítja, szétmállasztja mindazt, amit eddig a „szó” szó jelentett a róla magyar nyelven gondolkodónak. De elbizonytalanít a morfológia mibenlétének megítélésében is: vajon „a szó” szerkezetének, toldalékolási jellegzetességeinek vizsgálata kiterjedhet-e például olyan „nem-lexémák”-ra, amelyek ugyan képzéssel, összetétellel alakultak, de jelentésük az alkotóelemeik jelentésének ismerete alapján maradéktalanul levezethető? S ha a szintaktikai képzéssel létrehozott, szófajt váltott alakulatok nem új szók, akkor mik? A *szépség* és a *szépit* egyaránt a *szép* melléknév paradigmájának volna a része? És a *sületlen kenyér* „*sületlenség*”-e nem lexéma, mert nem lexikalizálódott, hiszen a jelentéselemek kiadják a morfémaegyüttes teljes jelentését, de a *sületlen beszéd*-é már igen? Vagy ez utóbbinál már ezt a két szót is egy szónak tekintjük?

A MORFOLÓGIA HELYE A NYELVLEÍRÁSBAN

Van egy ősrégi kérdése a magyar helyesírásnak: a két (vagy több) tövet tartalmazó „gyanús” kifejezések egybe- vagy különírása iránt leginkább csak így érdeklődünk: „Egy szó vagy két szó?” „Hány szóba íród?” Ez a köznyelvnek is nevezhető használat akkor is rávilágít a szóság legjellegzetesebb kritériumára, az alaki egységre, ha nem győzzük hangsúlyozni: amit két szóköz között egybeírnak, az nem azért egy szó, mert egybeírtuk, hanem épp azért írjuk egybe, mert egy szó! Az írásképp csak tükrözi azt a kiejtésbeli, jelentésbeli, funkcióbeli összetartozást, amely önálló létet biztosít „a szó”-nak.

A legkisebb olyan nyelvi egység, amely alkalmas arra, hogy akár egymagában is kifejezze és célba juttassa a közlési szándékot, az a szó. Ez a szó pedig állhat akár egyetlen morfémből is: de akkor annak „szabad morféma”-nak kell lennie. A különféle szóalkotási eljárások végtermékeinek vizsgálatakor is az a szóságuk egyik próbaköve, hogy alkothatnak-e önmagukban megnyilatkozást. S ha igen, hogyan. A mondatközi *Igen. Nem. Talán. Dehogynem. Hogyne!* stb. igenlő, tagadó, ellentétesen megerősítő jelentésű teljes értékű válaszok bármely eldöntendő kérdésre; az igekötő és az igei utótagú jelölt alárendelő szóösszetételek különváló előtagja is alkalmas önállóan az igenlő válaszáadásra, de csak akkor, ha a kérdés tartalmazta a teljes összetételt, mert ilyen kontextusban az önálló szónyi méretű előtag felidézi a teljes szót, beszélő és hallgató egyaránt odaérti a hiányzó utótagot, s persze annak teljes szintaktikai környezetét is, vagyis az ellipsisz rekonstruálható: *Elérted a vonatot? – El<értem [ti. a vonatot]>. Egyetértesz [ti. velem ebben a kérdésben]? – Egyet<érték [ti. veled ebben a kérdésben]>.* A kiegészülésnek ez a szükség-szerűsége az önállóságuk csökkenésére utal; mindaddig nem lehet azonban sem az igekötőt, sem az igekötővé nem vált, de szintaktikailag velük azonosan viselkedő összetételi előtagokat toldalékként kezelni, ameddig a mondat konstukcióján belül a nyomatékviszonyok kiemelése érdekében szabad mozgásuk van. Az önállóság mértéke szerint is különböznek tehát a szók osztályai, de a minimális önállóság, amelynek alapján még „külön szónak” (még ha csak csak „segédszónak” is) minősül egy jelentésében tisztán grammatikai viszonyra utaló, önálló megnyilatkozásként soha elő nem forduló elem, megragadható abban, hogy a viszonyított szóval alkotott együttesének folytonosságát meg lehet szakítani valamilyen idegen elemmel: a névutó elé kötőszót és másik névutót vagy más névszót, a főnév és névelője közé terjedelmes jelzői tömböket, sőt még az ige és a *volna* segédige közé is legalább egy párosan használt megosztó kötőszói *is-t* lehet beiktatni (Toldi: „*Ment is volna, nem is*”).

Mindez természetesen a megnyilatkozásokban előforduló szövegszók definiálására használható fel; a lexéma, a szókészlet tagja tulajdonképpen fikció: a szövegszók ismétlődő, ha alakváltozatokban el is térő, mégis közös jegyek alapján összefüggésbe állítható előfordulásaiából vonatkoztatja el őket a nyelvhasználók tudata. A „szótár” ezeket a fikciókat tárolja, akár tartalmazza velük együtt a használatuk szabályait, akár nem. Ámbár nézetem szerint ezeket a szabályokat le se lehet választani a lexémákról, legfeljebb megfelelkezhet róluk a számbavételkor a lexikológus. Az viszont csupán technikai részletkérdés, hogy az automatikus szabályokkal létrehozható új formák közül melyek szerepelnek egy-egy szótárkiadványban maguk is „címszóként”.

A FELHASZNÁLT IRODALOMBÓL

- Antal László 1961: *A magyar esetrendszer = Nytudományi Értekezések 29*. Különösen a 91–92. oldalak.
- Berrár Jolán 1975: Morfológiai szerkezetek – szintaktikai szerkezetek, *Magyar Nyelv 71*, 35–40.
- Deme László 1978: *A beszéd és a nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 98–149.
- Gombocz Zoltán 1929: Mi a mondattan? *Magyar Nyelv 25*, 1–7.
- Kiefer Ferenc 1998: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 187–289.
- M. Korchmáros Valéria 1997: Ige vagy segédige? in Büky László szerk.: *Nyíri Antal kilencvenéves*, Szeged, JATE, 109–123.
- Laczkó Krisztina 1999: Alaktan – Bevezetés, *Magyar Nyelvőr 123*, 175–191.
- Papp István 1932: Mi a mondattan? *Magyar Nyelv 27*, 228–235.
- Sebestyén Árpád 1965: *A mai magyar nyelv névtőrendszere*, Budapest, Akadémiai Kiadó. Különösen a 7–16. oldalak.

SOME CURRENT PROBLEMS OF TEACHING MORPHOLOGY

VALÉRIA M. KORCHMÁROS

The author claims that the morpheme should be regarded as the central subject of morphology instead of the word. The morpheme is the smallest meaningful unit; a word may be composed of one – so called “free” – morpheme, or more morphemes of different kinds. The characterization of morphemes includes the description of their abilities for linking: which group exists as a member of the lexicon, and which occurs only in special syntactic conditions, as a part of the sentence, – or probably more parts of the sentence.

A further problem is to define what a “word” is. Different approaches may yield different definitions. A phonological definition may not be the same as a syntactic, lexicological or plain morphological definition and all may differ from the general idea of “word” existing in the minds of people. The author thinks that the most fruitful procedure is to examine the mobility of the phonological: “one word” is a phonological string which can be moved as a unit in the sentence according to the speakers communicative intentions.